

Helle Juhl

Landbokvinde i limbo

Om husbestyrerindernes mellemværen i det 20. århundredes landbokultur

Begrebet landbokvinde knyttes historisk mest til den gifte gårdmands- eller husmandskone, der socialt, kulturelt og økonomisk fremstår som et mere eller mindre privilegeret modbillede til den ugifte og besiddelsesløse tjenestepige. I den landbohistoriske og kvindehistoriske forskning har disse to kvindetyper tilsammen tegnet forståelsesrammen for kvinders liv på landet. Fra slutningen af 1800-tallet og frem til 1960'ernes industrisamfund ser man imidlertid et betydeligt antal landbokvinder befinde sig i et limbo – en økonomisk og sociokulturel mellemtilstand – som husbestyrerinder for gårdejere og husmænd. I denne artikel belyses husbestyrerindernes mellem spil i landbokvindernes kulturhistorie, årsagerne til deres 'rise and fall' samt den konkrete og eksistentielle betydning af deres væren i en mellemposition.

“Husbestyrerinde søges” var førhen en hyppig overskrift i avisernes rubrikanoncer, men er i dag forsvundet ud af både pressehistorien, kvindehistorien og kulturhistorien. I lighed med annoncer inden for andre huslige erhverv som husassistenter, køkkenpiger og husjomfruer. Herved indgår husbestyrerinderne i husmødrenes, den huslige bevægelses og det huslige arbejdsmarkeds værdi- og betydningsskred ved industri- og velfærdssamfundets afgørende gennembrud i sidste halvdel af det 20. århundrede.¹ I 1950 udgjorde husbestyrerinderne ifølge Danmarks Statistik lidt over 24.000 kvinder.² Tyve år senere var de gledet ud af statistikken som selvstændig gruppe og indgik i samlebetegnelsen 'husassistenter', der nu kun talte 7.500 personer, heraf de 6.000 under 20 år, hvoraf næppe mange har været ansat som husbestyrerinder, men snarere som ung pige i huset.³ Ved årtusindskiftet var husbestyrerindetitlen for langt de flestes vedkommende – hvis de endnu levede – erstattet af en civilstatus som ugift folkepensionist.

Men endnu kunne man i 1960'erne, hvor overtegnede voksede op på Københavns vestegn, i landsognet Greve, møde aktive husbestyrerinder, og mindet om en af disse, min mors gode veninde Misse, som netop i 1950 fandt forsørgelse til sig selv og sin spæde dreng ved at tage plads som husbestyrerinde hos en lille, selvstændig frilandsgartner, fik mig i 2007 til at opspore og interviewe en række ældre kvinder, der alle havde en fortid eller endnu virkede som husbestyrerinder. Desuden afsøgte jeg forskellige kilder om emnet såsom

Plads tilbydes - kvindelige

Husbestyrerinder

Husbestyrerinde, flink og dygtig, som kan påtage sig husførelsen på ny og vellindret gård på 50 tdr. ld. i Midtsjælland, husstand 3 personer, kan 1. nov. få en selvstændig plads. **Thorkild Nielsen**, Bjergvangegård, Agerup, Borup.

Husbestyrerinde søges til mindre landbrug på Vardeegnen. Husstand 1 person. **Niels Kr. Pedersen**, Bahl pr. Outrup. Tlf. Outrup 152 x.

Husbestyrerinde kan få plads 1. november under selvstændige forhold på gård ved Kolding. 2—3 pers. Anb. og lønkrav til **Th. Thorndahl**, Vranerupgård pr. Ejstrup, tlf. Lunderskov 157 x.

Husbestyrerinde. En flink og dygtig, ung pige kan til 1. november få plads på en gård på Nordfalster, 54 tdr. ld. Husstand 3 personer. Nærmere oplysninger med lønkrav og evt. anbefalinger bedes sendt til gdr. **Hans Chr. Ebbe**, Skovby pr. Nr. Alslev. Tlf. Sortsø 36.

Husbestyrerinde, flink og pålidelig, som vil påtage sig husførelsen på en gård, kan fra 1. novbr. få plads, 3 pers. Ingen storvask. Tilbud med lønkrav til gdr. **Hans Jørgensen**, Ashøj. Tlf. Køge 374 u.

Husbestyrerinde søges til 1. november på mindre gård, Østlolland. Nær byen. Husstand en person, megen frihed og god løn gives (haft nuværende i 4½ år). Billet mrk. 1179 modtager **Landsbladet Vort Landbrug**, Platanvej 28, V.

Husbestyrerinde. En dygtig pige, gerne K.F.U.K., som kan forestå madlavning og hjælpe lidt til ude på en mindre gård på Østfyn, kan få plads 1. november. Billet mrk. 1172 modtager **Landsbladet Vort Landbrug**, Platanvej 28, Kbhvn. V.

Husbestyrerinde kan få plads til 1. novbr. på en gård på 50 tdr. ld., Holbøegnen. Husstand 2 voksne **Berte Thomsen**, Marke, tlf. Svinninge 47 y.

Husbestyrerinde. Som sådan er plads ledig 1. novbr. på ny middelstor gård. Husstand 2 personer. Ansøgning med lønkrav evt. anbefalinger sendes til **M. Ladefoged**, Koldby, Samsø.

Husbestyrerinde. En flink og dygtig pige (helst fra landet) antages 1. november til en gård på Ringstedegnen. 60 tdr. land. Husstand 2 personer. Billet mrk. 1180 modtager **Landsbladet Vort Landbrug**, Platanvej 28, V.

Husbestyrerinde. 1. november søges en flink, dygtig og velanbefalet pige, ca. 25—35 år, på en gård på 65 tdr. ld. — husstand 4 personer — pige fra landbohjem foretrakkes. Forpagter **Sv. Larsen**, Vestergård, Karlslunde—Taastrup, tlf. Karlslunde 71.

Husbestyrerinde, helst landmandsdatter, søges 1. november på en gård på Koldingegnen (157 tdr. ld.). Her er elektrisk komfur, køleskab, frysebox, røremaskine m. m. Husstand 4 personer. **Ivar Beesen**, „Stenbrogård“, Knudsbøl pr. Jordrup. Telefon Jordrup 13.

Husbestyrerinde. Som sådan kan en flink og dygtig pige få plads 1. november på en mindre gård i det nord-vestlige Jylland, nær købstad, god lejlighed med centralvarme. Husstand 1 person. Billet mrk. 1176 modtager **Landsbladet „Vort Landbrug“**, Platanvej 28, V.

Kokkepiger

Jomfru-kokkepige. På grund af sygdom er pladsen ledig til 1. november for en interesseret og dygtig jomfru-kokkepige, som kan påtage sig al madlavning. Husstand 2 personer samt stuepige. Nærmere ved henvendelse til konsulinde **Ella Smith** Farinagav. 1, Næstved. Tlf. Næstved 697 A.

Kokkepige. Ung pige, vant til daglig madlavning, kan få plads 1. november på Lautrupgård pr. Skovlunde ca. 12 km fra Rådhuspladsen, v. S-station. Husstand 8—10 personer. God løn til en dygtig pige. Henv. til fru **Erna Larsen**, tlf. 94 40 46.

Kokkepige og stuepige. 2 flinke og dygtige unge piger i 20-års alderen søges 1. november til Tystofte forsøgsstation, Skælskør. **Gerda Rasmussen**, tlf. Skælskør 141.

Kokkepige el. yngre husjomfru. En elskværdig og interesseret ung pige, helst over 20 år, også gerne ældre, søges 1. novbr. Henvendelse til fru **Paula Hansen**, Barfredshøj pr. Hedehusene. Tlf. 99 17 46.

Kokke-enepige. For ung pige, ikke under 20 år, hurtig og absolut velanbefalet, er stilling ledig på større gård. Der forlanges høflighed og omgængelighed, sans for properhed og orden og kendskab til dagligere madlavning samt alm. deltagelse i forhåndenværende inde-arbejde sammen med husmoderen. Stort, hyggeligt værelse og frie, gode forhold garanteres. Svarer Deres kvalifikationer til disse krav, kan skriftlig henvendelse foregå til propr. **Axel Krag Jespersen**, Tranerupgård, Skælskør.

Figur 1. I de første årtier efter krigen kunne man endnu se talrige stillingsannoncer målrettet husbestyrerinder. Eksemplet er taget fra *Landsbladet Vort Landbrug*. Kilde: *LandbrugsAvisens arkiv*, Axelborg, Vesterbrogade 6D, 1620 Kbh. V.

arkiverede erindringer, etnologiske undersøgelser, statistiske og demografiske beskrivelser, gamle aviser og blade, biografier, social- og kvindehistoriske værker, publikationer vedrørende den huslige bevægelse og diverse skønlitteratur, hvori husbestyrerinder indgår som fiktive figurer og således kan bidrage med normative og psykologiske aspekter af emnet. Resultatet forelå i efteråret 2008 i bogen *Husbestyrerinde søges ... Ni kvindefortællinger fra det 20. århundrede*, som dels belyser emnet gennem personlige beretninger, dels væver disse ind i en generel kvindehistorisk fortælling.

Det er fra arbejdet med denne bog og fra studier på Institut for Historie og Institut for Kultur og Formidling på SDU, at denne artikel baserer sig. Emnet er dog indsnævret til kun at omfatte husbestyrerinder, som virkede på landet – på landbrugsejendomme – og dermed indgik i landbokvindekulturen. Der har også været husbestyrerinder i byerne, både som erstatninger for en afdød husmor eller som husligt ansvarlige i miljøer, hvor konen havde sin egen karriere, eller hvor der blot var råd til at betale sig fra det huslige arbejde.⁴ I bogen indgår da også interviews med den type husbestyrerinder, men i denne sammenhæng er fokus på husbestyrerinder i landbokulturen. Det vil sige kvinder som min barndoms Misse, der foruden at tage sig af det huslige hjalp med i gartneriet. Ligesom en medhjælpende hustru – men uden at være det.

I det følgende vil jeg belyse disse ugifte og ubemidlede landbokvinders faktiske og eksistentielle *væren* i et kvindefællesskab, der sædvanligvis afgrænsedes af de gifte landmandskoner og tjenestepigerne, og hvori husbestyrerinden indtog en mere diffus og udefinerbar mellemposition – i et slags eksistentielt limbo så at sige. Med udtrykket *væren* menes husbestyrerindens selvopfattelse i forhold til identitet, social status og emotionel relation til de øvrige medlemmer af husstanden, men også den *væren*, der udspringer af det geografiske sted og miljø, hun levede i. Det sidste i overensstemmelse med nyere stedforskning, som den kommer til udtryk i for eksempel antologien *På sporet af den tabte tid – tid, sted og hjemstavn i det moderne samfund*, hvor Kim Furdal taler om forskellige slags *væren* afhængig af, hvad man er, og hvor man er det. Når landmanden ser anderledes på Vadehavet end naturelskeren, er det fordi hans *væren* i stedet er betinget af hans eksistens der. Eller med den tyske filosof og fænomenolog Martin Heidegger: mennesket er ikke, det eksisterer. I forlængelse heraf er det også interessant at undersøge, om der findes en særlig husbestyrerinde*væren* betinget i det sted, hun eksisterer i.⁵

Feltarbejdet

Husbestyrerinde søges ... Ni kvindefortællinger fra det 20. århundrede er primært formidlet gennem interviews med ni nulevende husbestyrerinder, et par stadig aktive, men de fleste dog forhenværende. Dens præmis og proces minder

derfor om etnologisk feltarbejde. Alle på nær en enkelt, som efter få år giftede sig med sin husbond og således medvirker i bogen for at få belyst netop dette hyppigt forekommende fænomen, har kvinderne virket som husbestyrerinder i årtier, nogle mere end et halvt århundrede.

Under research til bogen kom jeg i alt i kontakt med 15-20 kvinder, der i kortere eller længere tid havde været husbestyrerinder. Kvinderne fandt jeg dels i et gennem flere år indsamlet materiale af avisomtaler af husbestyrerinder i forbindelse med jubilæer, runde fødselsdage, hædring med fortjenstmedaljer og så videre, dels via en efterlysning i kvindebladet Femina. Udvælgelsen af de endelige ni afspejlede ønsket om en bred og mangfoldig repræsentation af husbestyrerinder, både i forhold til alder, miljø, social og uddannelsesmæssig baggrund, eventuel forsørgerstatus, anciennitet og arten af deres virke.

Desuden skulle kvinderne være åbne og indforståede med at få deres fortælling publiceret. Jeg overvejede at interviewe kvinderne anonymt, men det ville have krævet et omfattende røgslør over mange afgørende faktorer og omstændigheder ved deres beretninger og dermed tab af autencitet. Et eksempel herpå er Ester Andersen, som ud over at være husbestyrerinde i mange år passede den lille landcentral i Fjallerslev på Mors. Så mange kombinerede husbestyrerinder/telefonistinder kan den lille Limfjordsø heller ikke opbyde, at hun ikke ville kunne genkendes. Et andet eksempel er husbestyrerinden Marie Jensen på det vestsjællandske gods Katstrup, som med sin legendariske status på egnen som "Katstrups frøken Jensen" ville være omsonst at anonymisere. Endelig ville anonymisering hindre muligheden for at supplere kvindernes beretninger med værdifuldt fotomateriale fra deres liv.

Det giver selvsagt nogle begrænsninger for samtalerne, når anonymitet fravælges. Især i forhold til emner fra intimsfæren. Det seksualmoraliske aspekt ved husbond/husbestyreinde relationen indgår således ikke direkte i beretningerne. Dette er ikke ensbetydende med, at jeg ikke talte med nogle af kvinderne om den fysiske art af deres forhold til husbond, men vel at mærke på den enkeltes præmis og med respekt for deres integritet. En af kvinderne fortalte således om, hvordan hun i hans sidste plejekrævende levetid ikke havde fundet det problematisk at hjælpe ham med personlig pleje, fordi hun jo netop ikke havde haft noget fysisk samvær med ham. Hun var ligesom sygeplejersken på neutral grund. Det faktum, at kvinderne indvilgede i at lade sig interviewe, indikerer desuden, at de næppe havde så meget i klemme. Nogle af de afslag, jeg fik fra andre kontaktede kvinder, kan være begrundet i frygt for at blive udæsket intime, private detaljer.

Bortset fra det skal man som interviewer aldrig forvente – med eller uden tændt mikrofon – at få præsenteret den fulde sandhed om et så ømtåleligt emne. En konstatering, som Susanne Knudsen også gør i *Kvindfolk: En dan-*

markshistorie fra 1600 til 1980. I et afsnit om kærlighed og sædelighed blandt tjenestepiger på landet omkring år 1900⁶ anfører hun nøgternt, at materialet om dette emne er yderst spinkelt, men at forestillingerne om, hvor let det var at beligge tyendet, stadig hersker i folks bevidsthed. Det gælder også for husbond/husbestyrerinde relationen. Under researchen til bogen oplevede jeg ved flere lejligheder at få præsenteret vitser og skrøner om husbestyrerinder i nonnen og sømanden-kategorien. Så forestillingen om husbestyrerindetilværelsens sædelige implikationer lever i bedste velgående, men derimod ikke forestillingen om, hvordan det i øvrigt oplevedes at være forsørget via huslig tjeneste.

At der ofte har været seksuel kontakt mellem husbond og husbestyrerinde, vil man nok bedst kunne få indblik i gennem systematiske studier af kirkebøger og faderskabssager – eller måske blot et genealogisk eftersyn af ens egen slægt – men jeg har begrænset dette aspekt til en enkelt andenhåndsberetning i bogens indledende, forklarende kapitel. Fortalt af en datter til en af de husbestyrerinder, der netop ikke ønskede at medvirke. Datteren var frugten af moderens forhold til en søn på den gård, hun var ansat på. Derudover giver Agnethe Birger Madsens bog *Ægte historier om uægte børn* fint indblik i problemstillingen. I øvrigt fik samtlige kvinder interviewene til godkendelse før offentliggørelse. Dette blot som en yderligere understregning af beretningernes generelt subjektive kildekarakter.

Samtalernes fokus har været rettet mod kvindernes familiære, sociale og uddannelsesmæssige baggrund, årsagerne til, at de blev husbestyrerinder, husstandens og ansættelsesforholdets karakter, arten og omfanget af deres arbejde, om de bragte børn med ind i ansættelsen, om husbond havde børn, om deres indbyrdes adfærds- og omgangsformer, om de havde ledelsesfunktioner over for andre tjenestefolk, om sociale relationer i nærmiljøet, om deltagelse i aktiviteter uden for husstanden, om graden af kontakt til deres egen familie, om eventuelt supplerende arbejde uden for hjemmet og om deres økonomiske og sociale situation i tilfælde af husbonds død eller anden årsag til fæstets ophør.

Netop den sidste faktor – manglen på social sikring gennem en vielsesattest, og hvad det indebærer af faktiske og eksistentielle implikationer for den forsørgede husbestyrerinde – har jeg fundet afgørende at få belyst. Men også den følelsesmæssige binding og forpligtende norm, der kan følge af at træde ind som reservemor for en moderløs børneflokk. Ja, måske blot som uundværlig medhjælp på det lille landbrug eller frilandsgartneri. Der var ikke altid kun økonomiske og arbejdsrelaterede bindinger på færde i husbond/husbestyrerinde-forholdet. Gensidig afhængighed og omsorg for hinanden er *også* en slags følelsesrelation, som Niels Kayser Nielsen har været inde på i artiklen “Når bønder elsker” i et tidligere nummer af dette tidsskrift.⁷

At få belyst de psykologiske, adfærdsmæssige og normative aspekter af husbestyrerindetilværelsen har ligget som en væsentlig motivation bag og hensigt med interviewene. En afsøgning af husbestyrerindernes habitus, så at sige.⁸

De historiske forudsætninger

I denne artikel skal vi se nærmere på tre af disse kvindeskæbner og deres habitus, men forinden er det nødvendigt med et kig på de historiske forudsætninger.

Som udgangspunkt er tilgangen til emnet og afgrænsningen heraf hæmmet af, at der ikke specifikt er forsket i husbestyrerinderne og deres kulturhistorie. De er sporadisk omtalt i forskellige faglitterære værker. For eksempel omtaler Johannes Steenstrup i 1917 i *Den Danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til vor* vanskeligheden med at afgøre, om 1700-talsudtrykket 'Jomfruen i Huset' dækkede over en datter af huset eller en husholderske, hvilket indikerer en lang historisk tradition for husholdersker, men ikke siger noget om deres status og sociale position.⁹ Susanne Knudsen omtaler i *Kvindfolk 1: En danmarkshistorie fra 1600-1980* husbestyrerinden i sammenhæng med skæbnen som enlig mor omkring år 1900. Kom den unge tjenestepige i byen galt af sted, kunne hun: "foretrække en bortgemt husbestyrerindetilværelse på landet."¹⁰ Endelig omtaler Tinne Vammen byborgerskabets husbestyrerinder i *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920*, hvor husbestyrerinderne udgrænses fra tjenestepigerne ved at være ansat på funktionærlignende betingelser ligesom guvernanter og privatlærerinder og således ikke omfattet af tyendeloven.¹¹ Ingen af omtalerne bringer os nærmere ind på livet af husbestyrerinderne, ud over at opfattelsen af dem har varieret over tid, sted og sammenhæng samt formidlingens udgangspunkt

En nøjere indkredsning af husbestyrerindernes kulturhistorie må derfor bero på en afsøgning af den demografiske og kulturelle udvikling forud for og i løbet af undersøgelsesperioden, som er det 20. århundrede. De ni kvinder i bogen er født i århundredets første halvdel, nærmere betegnet mellem 1917 og 1943. Alle er de vokset op på landet og flere af dem på mindre landbrug. De er fra en tid, hvor Danmark rummede næsten en kvart million landbrug, og en femtedel af den arbejdende befolkning var tilknyttet landbruget.¹² Og desuden fra en tid, hvor husmoridealet og den huslige bevægelse var normdannende. På tærsklen til halvtredserne var omkring 25.000 landbokvinder organiseret i lokale husholdningsforeninger,¹³ og dertil kom byhusmødrene i husmoderforeningerne. Endelig er de fra en tid, hvor de familiebårne erhverv med familiens egne medlemmer plus nogle få ansatte organiseret i små selvstændige enheder var udbredt, det være sig inden for landbrug, fiskeri, håndværk, handel og service. Selvstændighedskulturen stod stærkt i første halvdel af det 20. århundrede. I 1948 havde Danmark over 100.000 selvstændige, i 1990 kun en tredjedel heraf.¹⁴

Forudsætningerne for den udvikling var etableret i århundredet før. 1800-årene var kendetegnet ved store politiske og strukturelle forandringer, som på mange områder ændrede livsformer og kulturelle mønstre radikalt. Både for mænd og kvinder. Landbrugsreformer, folkestyre, økonomisk vækst, industrialisering, befolkningstilvækst, højere levealder, fri næringslov, husholdsfamiliens afløsning af kernefamilien og den store vandring af unge – og her især kvinder – fra land til by i slutningen af det 19. århundrede er alle faktorer, som må tænkes med i forståelsen af husbestyrerindekulturens *rice and fall*. Husbestyrerinderne er også en del af fortællingen om det moderne Danmarks udvikling.¹⁵

Den vej, som 1800-tallets piger fra jævne kår fulgte, var overvejende den huslige, hvilket vil sige som tjenestepiger, husassistenter, husjomfruer og så videre. En livsform baseret på kost og logi i bytte for arbejde, suppleret med en lille pengeløn, og desuden en måde at blive oplært til en fremtid som gift og forsørget husmor. Ikke mindst sidst i århundredet tog husmoridealet form, understøttet af en gryende husholdningsbevægelse, der dels skulle professionalisere og højne det huslige arbejde, dels sikre borgerskabet huslig arbejdskraft.¹⁶

Men langt fra alle kvinder endte med at blive gift, andre blev eneforsørgere som følge af dødsfald, skilsmisse eller graviditet uden for ægteskab. Omkring århundredskiftet var der således et betydeligt kvindeoverskud, især i byerne. I 1901 udgjorde overskuddet 64.000 kvinder, ti år senere 91.000.¹⁷ Blandt disse tusindtallige ugifte kvinder, hovedparten med en vis huslig erfaring, har husbestyrerindekulturen sit væsentligste udspring.

Dermed kan husbestyrerinderne også til en vis grad ses som en udløber af gengiftets ophør og nye ægteskabsmønstre. Som Niels Kayser Nielsen påpeger i "Når bønder elsker", er en af årsagerne til gengiftets ophør i sidste halvdel af det 19. århundrede den større tilgængelighed af tjenestefolk og husbestyrerinder som følge af bedre levevilkår og en betydelig befolkningstilvækst. Man behøvede ikke haste ind i et nyt ægteskab, når ens hustru døde.¹⁸ Forsørgelsesægteskabet, der i vid udstrækning havde sikret kvinder socialt, var ved at blive afløst af det kærlighedsbaserede ægteskab – med flere ugifte kvinder til følge.

Givetvis har der også, som Johannes Steenstrups omtale afspejler, eksisteret husholdersker i gengiftets storhedstid, men en følge af de nye ægteskabsmønstre var en voksende kultur af ugifte kvinder, der klarede sig ved at holde hus for andre. Det var den udvej, de havde, hvis de ikke havde mulighed for eller lyst til at gå lærerindevejen, blive sygeplejerske, telefonistinde eller et af tidens andre typiske kvindeerhverv.¹⁹ Dybest set kan husbestyrerinderne ses som et restprodukt fra husholdsforsørgelsens tid, og for at gøre en dyd af nødvendigheden og i pagt med tidens huslige bevægelse, lød husbestyrerinde

pænere og mere professionelt end husholderske. Hvilket også kan forklare, hvorfor for eksempel Salmonsens Konversationsleksikon fra 1893 ikke rummer nogen forklaring på begrebet husbestyrerinde; hun var endnu for 'ny' til at vække leksikal interesse.²⁰

Sporadiske erindringsblik

Men at hun fandtes på Salmonsens tid, kan man finde spor af i en lille håndfuld erindringsblik og levnedsskildringer fra perioden. Det gælder for eksempel Marie Dorthea Bengaards barndomserindring fra en stor kolonial- og produkt-handel i Randers i slutningen af 1800-årene, hvor husholdningen blev styret af en husbestyrerinde med adskillige tjenestefolk til hjælp. Et andet eksempel fra samme periode er Hansine Riise-Knudsens barndomserindring fra København, hvor faderen, der var enkemand og styrmand, prøvede sig frem med flere husbestyrerinder, før han fandt den rette i skikkelse af en kahytsjomfru. Hun, der selv var ugift mor, tilbød at tage pladsen, hvis hun måtte få sit eget barn med. Endelig er der en førstehåndsberetning fra Johanne Dorthea Nielsen, født i København i 1875, som efter flere huslige pladser blev husbestyrerinde gennem tre årtier for en ældre københavnsk frøken.²¹

Beretningerne afspejler ikke blot husbestyrerindekulturens rodfæste i tiden før og efter 1900, men også at der var flere tilgange til gerningen og forskellige måder at udleve den på. Man kunne være en funktionærlignende husbestyrerinde som i den randrusianske kolonial- og produkthandel, man kunne være enlig mor på jagt efter forsørgelse, og man kunne være ugift frøken i ly hos en ældre medsøster.

For mange husbestyrerinder endte det med at blive en livslang gerning, som de følte sig både forpligtede på og til tider også emotionelt forbundne med. Det gjaldt for eksempel husbestyrerinden og kogeboogsforfatteren frøken Jensen, som trods forfatterskabets store afkast vedblev at være husbestyrerinde i det københavnske borgerskab til sin død i 1923. Uddannet på Zahles Kogeskole tilhørte frøken Jensen skaren af professionelle huslige kvinder, der som alternativ til ægteskab søgte pladser som husjomfruer eller husbestyrerinder i velbemidlede husholdninger. Her kunne de udleve deres ambitioner fagligt som socialt. For den forældreløse værtshusholderdatter frøken Jensen var pladsen hos Jørgen Melchior, skolebestyrer og enkemand til fem børn, et betydeligt skridt op ad den sociale rangstige og desuden en erstatning for det familieliv, hun selv savnede. Det sidste i så høj grad, at hun af egen lomme betalte for yngstebarnet Lauritz' uddannelse til operasanger.²²

Frøken Jensens historie er dog unik. For de fleste var husbestyrerindegerningen, som Susanne Knudsen betoner det, primært en forsørgelsesudvej. En måde at få tag over hovedet og mad til sig selv og eventuelle medbragte børn.

Eller, som for omtalte kahytsjomfru, en genvej til ægteskab. Hun endte nemlig som styrmandskone og stedmor til lille Hansine. Sådan gik det for rigtig mange husbonder og deres husbestyrerinder, hvilket mange med slægtshistorisk interesse kan bevidne.

Med fremkomsten af de statistiske årbøger bliver det nemmere at få overblik over husbestyrerindefænomenet. I 1901-udgaven var der registreret knap 21.000 kvinder beskæftiget som husholdersker og det vel at mærke, mens landegrænsen gik ved Kongeåen. Tyve år senere, hvor husbestyrerinderne/husholderskerne blev talt sammen med husjomfruer, oldfruer og økonomer²³, var tallet vokset til 31.000. Stigningen skyldtes næppe kun den fælles registrering, men nok så meget tilgangen af Sønderjylland ved genforeningen i 1920 samt det voksende kvindeoverskud. Tre årtier senere, ved folketællingen i 1950, androg husbestyrerinderne – som de nu var anført som – cirka 24.000 kvinder.²⁴

Selv om det statistiske materiale skal tolkes varsomt som følge af de skiftende måder at registrere huslig arbejdskraft på samt den skævhed, der kan opstå ved, at en tjenestepige avancerede til husbestyrerinde i den samme husholdning, men ikke nødvendigvis efterfølgende registreredes som sådan, ligesom kvinder, der som husbestyrerinder eller skyggetanter hos slægtninge næppe heller altid taltes med, afspejler tallene en forholdsvis stabil forekomst af husbestyrerinder i hele århundredets første halvdel. Og vel at mærke især på landet, hvor de fleste husbestyrerinder var registreret og husbestyrerindeskulturen levede længst, blandt andet som følge af et stort antal ugifte mænd. I 1950 var der over 120.000 ugifte mænd over 25 år i landdistrikterne.²⁵

Træk fra landbokvindernes og tjenestepigernes kulturhistorie

Ude på landet indgik husbestyrerinderne, fraset de relativt få ansat hos håndværkere og handlende i landsbyerne, i en landbokvindekultur bestående af gifte gårdmands- og husmandskoner samt fæstede tjenestepiger. Disse to kvindetyper er der i modsætning til husbestyrerinderne forsket betydeligt i.

Både den gifte bondekone og de ugifte tjenestepiger var i hele det 19. århundrede og langt op i det 20. århundrede vitale for driften af et landbrug. Begge varetog afgørende opgaver i husholdningen samt i mark og stald. Eller ude som inde, som det hed. Mændene pløjede, harvede, såede, høstede, kørte møg og så videre med brug af heste og redskaber, mens kvinderne hjalp til i roerne, rev hø, bandt neg, malkede med mere foruden al arbejdet med at forarbejde gårdens naturalier til brug for den daglige husholdning. Oplæringen til de forskellige opgaver foregik fra barnsben, først fra mor til datter, siden fra madmor til tjenestepige. At være tjenestepige sås som et kvalificerende stadium mellem barndommen og en fremtid som gift husmor.²⁶

I dyrkningsfællesskabets tid indgik kvinderne i et feminint landbofællesskab, som efter landboreformernes udskiftning af jorderne og udflytning af gårdene til det åbne land opsplittedes. Men på den enkelte gård bestod det, om end i mindre skala og med en klar forskel på den gifte og ugifte kvindes arbejds- og ansvarsområde. Som ansvarlig for forarbejdelsen af gårdens naturalier arbejdede madmoderen i mindre grad i mark og stald. Det gjorde tjenestepigerne, som typisk startede dagen med at malke og muge, før de skulle fyre op i komfuret, hente vand, forberede davre og så videre i forbindelse med høsten og andre særligt travle tider arbejdede de også mere med i marken end madmoderen, som havde hovedansvaret for husholdningen og skulle sørge for de daglige måltider.

Helt ind i det 20. århundrede var der tale om et nært arbejdsfællesskab mellem madmor og tjenestepiger. Som Marianne Groth Bruun beskriver det i *Kvindfolk 1: En danmarkshistorie fra 1600-1980* er det i landbokvindekulturen: "oftest lighedene i kvindearbejdet, der træder frem, uanset kvindernes forskellige sociale og økonomiske vilkår."²⁷ Skønt forskel i status mellem den gifte og ugifte landbokvinde delte de de samme grundvilkår, nemlig ansvaret for gårdens reproduktive opgaver i en patriarkalsk kultur, hvor kvinder regnedes for det halve af mænd – for eksempel i aflønning – og desuden var underlagt husbonds myndighed.²⁸

Med selvejets og gårdbrugenes konsolidering gennem det 19. århundrede – som i øvrigt var medvirkende til, at et voksende antal ubemidlede landboere vandrede mod byerne²⁹ – ændredes også forholdet mellem madmor og hendes tjenestepiger. De gifte landbokvinder begyndte i de første årtier af det 20. århundrede at organisere sig i husholdningsforeninger og krængede også madmortitlen af sig til fordel for landhusmor med forbillede i byborgerskabets familie- og husmorideal.³⁰ Men tjenestepigerne på landet fulgte ikke i sporet af deres medsøstre i byerne, som i disse år begyndte at organisere sig i fagforeninger, hvilket delvis kan forklares ved, at tjenestepigerne på landet ofte var husmands- og gårdejerdøtre, der forventede selv at blive gift med en selvstændig landbruger, men også af det generelle faktum, at den faglige organisering aldrig vandt indpas i landbokulturen.

I løbet af det 20. århundrede knyttedes landbokvindebegrebet primært til den gifte husmands- og gårdmandskone, som gennem husholdningsbevægelsen søgte at udvikle og befæste sin betydning og status. Hele den huslige bevægelse, i by og på land, havde som ideologisk sigte at gøre det huslige arbejde anerkendt som et erhverv.³¹ En ny selvbevidst landbokvinde, der tog til møder i husholdningsforeningen og opøvede nærdemokratiske kompetencer gennem bestyrelsesarbejde – mens tjenestepigen passede hjemmefronten – tog op igennem århundredets første halvdel form.³²

Men efter anden verdenskrig og med halvtredsernes mekanisering og en ny stor arbejdskraftvandring fra land til by ændrede landbokvindens rolle sig på ny. På de fleste gårde forsvandt tjenestepigen, og det øvrige folkehold skrumpede også eller forsvandt helt. Landbokvinden måtte igen tage mere del i arbejdet i mark og stald, og familiebruget levede nu op til sit navn ved, at det langt overvejende var familiens egne medlemmer, som udførte arbejdet.³³ Hjemmeboende sønner og døtre hjalp til efter skoletid, men benyttede i øvrigt de nu langt bedre skolemuligheder, som udbredelsen af centralskoler på landet havde udvirket, til at uddanne sig til en anden fremtid end i landbruget.

I tresserne og halvfjerdsenerne begyndte mange landbokvinder at tage arbejde uden for bedriften, og i de sidste årtier af århundredet, hvor en omfattende specialisering og strukturændring af landbruget fandt sted og gjorde bønder til "fødevareproducenter", var det ikke længere noget særsyn, at konen på gården havde sin egen profession som lærer, sygeplejerske, bankassistent med mere.

Fra at have været sindbillede på og kulturbærer af en massiv rural kvindeskultur – af lige så nødvendig og afgørende betydning for det agrare erhverv som den mandlige kultur og med en gennem generationer overleveret kunnen fra mor til datter – er landbokvinden forstået som den klassiske landhusmor, hvis virke er begrænset til gården og husholdningen, på vej til at blive en anakronisme. Og husbestyrerinden i endnu højere grad.³⁴

Men enkelte er tilbage, og tre af dem skal vi se nærmere på. De er forskellige med hensyn til baggrund og måden, hvorpå deres liv og karriere har udfoldet sig, men ens ved at befinde sig i en mellemposition mellem de gifte gårdsmands- og husmandskoner og de ugifte og besiddelsesløse tjenestepiger. Deres beretninger fremstår som komprimerede udgaver af bogens interviews, fulgt op af en efterfølgende analyse i forhold til de beskrevne eksistentielle problemstillinger.

Den jævnbyrdige

Den første er Karen Nielsen, født 1917 og husbestyrerinde gennem 54 år hos den jævnaldrende ungarl Niels Øvlisen, gårdejer i Saxild syd for Århus. Hun var 30, han et år ældre, da hun blev ansat som husbestyrerinde i januar 1948. Foruden hende var der også igennem mange år skiftende karle ansat, og i et par år omfattede husstanden desuden Niels' gamle far, som Karen passede, til han døde. Det samme gjorde hun med Niels, da han de sidste år af sit liv led af Parkinsons sygdom og blev plejkrævende.

Siden hans død i 2002 har Karen boet alene på gården, der er overtaget af en anden landmand på egnen, men hvor der testamentarisk er sørget for, at hun kan blive boende på stedet til sin død, ligesom hun har arvet en del efter Niels. Flere år før hans død fortalte Niels hende, at han havde sørget for hende, hvis

Figur 2. Ud at tjene efter konfirmationen. Sådan indledte mange unge piger voksenlivet i første halvdel af det 20. århundrede. Kvinden til venstre, Karen Nielsen (født 1917), blev senere husbestyrerinde på en gård i Saxild syd for Aarhus. Privatfoto.

hun ville overleve ham. Hvordan kom han ikke ind på, men det var også nok for Karen, som altid havde ladet Niels råde med hensyn til pengesager.

Karen er eksemplet på en husbestyrerinde, som på mange måder, men ikke alle, var jævnbyrdig med sin husbond. De var lige gamle, begge vokset op på gårdbrug og udgjorde også et socialt par i Saxilds landbokultur. Når der blev budt til gilde hos naboerne, deltog de sammen, og igennem mange somre åbnede de dørene for københavnske ferieborn, ligesom de gifte gårdmandspar gjorde.

Karen blev med årene også en del af Niels' familie, for eksempel holdt de hvert år jul sammen med hans forældre og søskende, og hun var med ved fejring af mærkedage i hans store slægt på egnen. Så integreret var hun i sin husbonds verden, at hun på et tidspunkt bemærkede, at hun (citater): "på en måde selv blev en Øvlisen i årenes løb". Før han døde, havde Niels i øvrigt sagt til hende, at når hun selv skulle samme vej, måtte hun godt komme ned i det store Øvlisen-gravsted på kirkegården skråt over for ejendommen.

Det har Karen endnu ikke helt gjort op med sig selv, om hun vil, eller om hun skal begraves i Asaa i Vendsyssel, hvor hun stammer fra. Men bindingen til Saxild og Øvlisen-slægten er dog så stærk, at hun for nogle år siden forærede sognets kirke en ny messehagel – som en slags taknemlighedsgering for sin skæbne og Niels' økonomiske betænkksomhed over for hende. Da han døde, og der skulle indrykkes dødsannonce, skrev hun "Min kære husbond" i den. Det syntes hun, udtrykte en passende form for nærhed og respekt.

I begyndelsen savnede hun ham også. Eller som hun udtrykker det i interviewet: "*Niels manglede da*". Men hun har ikke sørget over ham, for der var ikke kærlighedsfølelser imellem dem, og efter hans død har hun også nydt friheden ved at være blevet uafhængig. Hun har været på flere små rejser sammen med en søster og med landboforeningens seniorudvalg, hvor hun er medlem.

I det hele taget har Karen i årenes løb opbygget et godt socialt netværk i Saxild, blandt andet fra de mange år, hun deltog i husholdningsforeningens arrangementer. Her følte hun sig blandt ligesindede, for selv om de fleste andre landbokvinder i foreningen var gifte, bestilte de det samme og havde det samme behov for at gøre husholdningen nemmere og bedre. Hun og Niels var også med i en kortklub, der holdt sammen gennem mere end 50 år og på skift spillede i hinandens hjem. Et par af vennerne herfra ser hun stadig.

I en enkelt sammenhæng følte hun sig dog ikke helt socialt accepteret. Det var, da Niels i en årrække sad i sognerådet, og der hvert år blev afholdt en sammenkomst med deltagelse af ægtefællerne. I kredsen af gifte sognerådsfruer følte Karen sig som en fremmed fugl. Det var, som om hun manglede vielsesattestens statusgivende adgangsillet.

Mens ellers har hun ikke savnet at være gift kone på gården. Skønt mange i årenes løb har spurgt, hvorfor de dog ikke bare giftede sig. Faktisk peger

Karen på nogle fordele ved ikke at være følelsesmæssigt bundet til hinanden, men kun praktisk. Rollefordelingen var klar. Hun havde sine klart definerede arbejdsopgaver, nemlig husholdningen og haven, som hun disponerede selvstændigt over. Niels blandede sig ikke i måden, hun førte hus på, og når hun behøvede flere penge til at gå til købmanden for, fik hun det altid. De havde aldrig skænderier om privatforbruget. Da køkkenet skulle renoveres, var det tilmed ham, som insisterede på, at der skulle sættes kraftstik af til en opvaske-maskine, selv om Karen ikke fandt det nødvendigt.

Til gengæld indviede han heller ikke hende i sine økonomiske dispositioner. Han kunne komme hjem med en ny bil, uden at hun anede, han gik med planer om at skifte den gamle ud, og alle dispositioner med gårdens drift samt med udstykning af sommerhusgrunde, som han på et tidspunkt foretog, var Karen helt uden for indflydelse på. Men at hun i øvrigt beundrede ham for hans forretningssans og økonomiske tæft, lagde hun ikke skjul på. Niels sad godt i det, helt anderledes end det, hun kendte hjemmefra. Hun var vokset op på en sandjordsgård, der knap kunne brødføde familien; hos Niels på den fede østjyske muld var der anderledes velstand, og han var blandt de første til at mekanisere. Et billede fra 1950'erne med Karen stående på forhjulet af en ny Buch traktor vidner om fælles glæde og stolthed ved nyanskaffelsen. For Karen var rejsen fra Asaa til Saxild et par etager op med den sociale elevator.

Alligevel skinner det også igennem, at forholdet til Niels var klart defineret af hendes underlegne rolle som ansat og han som arbejdsgiver og patriark. Da hun blev fæstet, ville hun gerne have sin løn udbetalt en gang om måneden, så hun løbende kunne disponere over den, men han insisterede på at fæste hende på halvårsbasis ligesom karlene. Han kunne ikke se, hvad hun skulle med pengene, når hun fik kost og logi, og hvis hun manglede noget til sig selv i ny og næ, kunne hun bare få forskud. Hvilket resulterede i, at hun ved udbetalingen af det halve års løn ikke havde de store fordringer og kunne spare de fleste penge op. Der gik mange år, før hun begyndte at få månedsløn, og det fandt hun lidt ydmygende.

Karen følte sig også trådt på, da Niels holdt op med at lønne hende, da hun begyndte at få folkepension: "Det gjorde noget ved min selvopfattelse ikke læn-gere at få løn, selv om jeg gjorde det samme arbejde som hidtil, men det tror jeg ikke, Niels helt forstod". Han var ifølge Karen en lidt lukket natur, ikke af store ord og heller ikke typen, der strøede om sig med ros og anerkendelse, men til gengæld stabil og ordholdende. Trods disse knaster i deres indbyrdes forhold, overvejede hun dog aldrig for alvor at rejse fra pladsen. Dels fordi hun var faldet godt til i Saxild og havde fået mange venner der, dels fordi hun og Niels i det store hele kom godt ud af det med hinanden. For eksempel havde de begge en passion for at samle puslespil, og på deres ældre dage, hvor de i nogle

Figur 3. Karen Nielsen på hjulet af en ny Buch traktor tilhørende hendes husbond, gård-ejer Niels Øvlisen i Saxild. Børnene er dels nabobørn, dels københavnske ferie børn, som hvert år kom på sommerferie hos Karen og Niels. I dag bor hun alene tilbage på gården. Privatfoto.

år passede en lille nabopige nogle timer om dagen, nød de en slags bedsteforælderrolle sammen. I den lille piges nærvær så hun en mere blød og følsom udgave af sin husbond.

Hvad angik nyanskaffelser til stuehuset eller moderniseringer følte Karen sig anerkendt. På hendes foranledning blev der slået to stuer sammen, og som omtalt var der også højt til loftet hos Niels, da køkkenet skulle moderniseres i 1970'erne. I de første år på gården sov Karen i et pigekammer ved bryggerset, men da det blev lavet om til badeværelse, flyttede hun i et gæsteværelse bag stuerne, og efter yderligere nogle år fik hun en lille lejlighed ovenpå med eget toilet. Efter Niels' død er hun igen flyttet nedenunder, så hun slipper for trappen.

Men hun viser gerne gæster ovenpå for at de kan se de mange opklistede puslespil og den omfangsrige anetavle af Øvlisen-portrætter, som hænger i snorlige rækker på en væg. Og nede i stuen hænger hendes eget 50 års-diplom fra Hads Herreds Landbrugsforening samt et bevis på Dronningen Fortjenst-

medalje i glas og ramme. Begge dele modtog hun i 1998, og ved samme lejlighed blev der holdt åbent hus med over 50 gæster. Naboerne tog initiativet til fejringen, og det var også dem, der havde indstillet Karen til fortjenstmedaljen. For som Karen runder af: *“Den slags havde Niels ikke opmærksomhed for”*.³⁵

Analyse:

Karens husbestyrerindetilværelse var præget af, at hun generelt følte sig socialt accepteret og på jævnbyrdig grund med sin husbond, hans familie, naboer og venner. Men også af en klar bevidsthed om, at hun var i et ansættelsesforhold og dermed Niels' underordnede. Derfor sårede det hende også, da han så at sige brød kontrakten med hende ved at indstille aflønningen, da hun blev folkepensionist. Ved få lejligheder havde hun følt sig udenfor i forhold til de gifte landbokvinder, men omvendt havde hun også værdsat den frihed, der lå i ikke at have blandet følelser og økonomi sammen i hverdagens arbejdsfællesskab. På nær disse enkelte mislyde gav hun udtryk for at have fundet sin plads i livet. Husbestyrerindegerningen havde tilfredsstillt hendes behov for at have selvstændigt husligt ansvar, ligesom hun havde sat pris på den velstand, der var på ejendommen, og at Niels hørte til en af egnens driftigste og mest fremsynede landmænd.

Før pladsen hos Niels havde hun i mere end 15 år tjent i huset – både på landet og i byen – og overvejende i hjem tilhørende de øverste socialklasser. Ved at blive husbestyrerinde hos Niels tog hun dels konsekvensen af, at hun som 30-årig endnu ikke var blevet gift, dels slap hun for at have en frue over sig, som hun forklarede det. Landbomiljøet kendte hun indgående fra sin opvækst, men i en mere nøjsom udgave end i Saxild. Hos Niels fik hun så at sige lidt fra begge verdener: et velkendt landbokvindelig, økonomisk tryghed – hvis hun ellers underordnede sig – og med tiden en stedbundethed, der både knyttede sig til gården og landsbyen samt til naboer, omgangskreds og hendes husbonds slægt på egnen. Og det så udtalt, at hun overvejer at blive stedt til hvile iblandt dem. Karen hører til, ikke på, men *i* stedet, hvor hun kom til for 65 år siden, og det præger på alle måder hendes væren. Karen føler sig ikke som tyende, og eksistentielt placerer hun sig tættere på den gifte landbokvinde end den ugifte tjenestepige.

Den tålte

Husbestyrerinde nummer to er Marna Hansen, født i 1942 i et landarbejderhjem i Svanninge lidt uden for Faaborg. Ældst af en flok på syv piger og fra hun var otte-ti år vant til at hjælpe til med børnepasning, roehakning, slagtning og vask både hjemme og for andre. I 1960 blev hun fæstet som husassistent på den nærliggende Bjørnemosegård hos den ældre fru Laura Clausen, der drev

gården sammen med en ugift søn, Jørgen, på 43 år. Desuden omfattede husholdet på det tidspunkt en karl. Marnas arbejde bestod i at bistå fru Clausen med husholdningen, hun skulle ikke hjælpe til i landbruget. Fru Clausen var kendt som en dygtig landhusmor, og Bjørnemoségård var på den tid et mønsterbrug.

Et par år efter blev Marna imidlertid gravid i forbindelse med et forsamlingshusbal, men uden udsigt til at blive gift med faderen. De var ikke kærestes. Hun fik dog lov at blive i pladsen på Bjørnemoségård. Efter fødslen kom barnet på et spædbørnshjem med henblik på bortadoption, men Marna var dybt ulykkelig, og det endte med, at hun fik sin lille pige hjem igen. Eller som fru Clausen udtrykte det: "Her på gården sælger vi ikke spædbørn". Marnas minde om fru Clausen er præget af stor veneration. Det er hende, hun har lært alt om husholdning af, og hun priser også hendes menneskelighed og livskundskab. Af fru Clausen har Marna lært, at man gerne må strække sig langt, men man skal også huske at sige fra. Så mange år efter betegner hun Laura Clausen som "*næsten en mor for mig*".

Da fru Clausen døde i 1968, overtog den nu 51-årige Jørgen Clausen egenhændigt driften, og Marna og datteren Anne-Marie blev der også, nu som husbestyrerinde med barn. Der var ikke længere karl på gården, og i stedet hjalp Marna til i landbruget. Hun gav hver dag køerne roer og kørte møg ud, ligesom hun hjalp til i marken, når der skulle hakkes roer og køres hø og halm hjem. Men altid som håndlanger, hun har for eksempel aldrig kørt traktor.

I de første år delte Marna og Anne-Marie værelse sammen, senere fik Anne-Marie sit eget rummelige værelse, så hun kunne få veninder på besøg. Anne-Marie voksede i det hele taget op som en datter af huset, især i fru Clausens tid. Hun, der ingen børnebørn havde fået, kaldte sig trods omgivelsernes undren mormor i forhold til den lille pige, og hun forærede hende også en cykel.

Marna bor i dag i det oprindelige pigekammer i tilknytning til bryggerset, hvor hun i sin tid flyttede ind som helt ung. Bryggerset er i det hele taget Marnas daglige domæne. Her laver hun mad til parret. Bryggersbordet med vask gør det ud for køkkenbord, og indtil år 2000 betjente hun sig af det gamle brændekomfur, men så kom der elkomfur ind. Forandringerne på Bjørnemoségård har i det hele taget været sparsomme i Marnas tid; med centralvarme, køleskab, fjernsyn og vaskemaskine som få undtagelser. Sidstnævnte sørgede fru Clausen for blev købt, inden hun døde. Før da havde Marna anvendt gruekedel og vaskebræt.

De sidste mange år har Marna og Jørgen Clausen delt huset imellem sig. Han lever sit eget liv i stuerne bag køkkenet, Marna i bryggerset og pigekammeret, hvor hun stadig har kommoden fra dengang, hun kom ud at tjene første gang efter konfirmationen. Kun måltiderne mødes de om. De indtages i gårdens gamle folkestue. Jorden er solgt fra og staldene for længst tømt for dyr.

Reelt er gården reduceret til at være parrets bolig. Have og gårdsplads er groet til, for Marnas ryg er nedslidt, så hun orker ikke at holde det pænt mere.

Jørgen Clausen har i de senere år været hårdt ramt efter en hjerneblødning og modtager flere gange om dagen hjemmepleje. Et par år efter hjerneblødningen blev parret gift – rent proforma – for at sikre Marna socialt i tilfælde af hans død. Den eneste mærkbare forskel for hende ved den lejlighed var, at hun hørte op med at få løn. Før havde hun foruden kost og logi fået 2.000 kr. udbetalt efter skat om måneden. Det kunne hun ikke få som gift landbokvinde. I dag lever hun af sin folkepension.

Marna og Jørgen har aldrig udgjort et socialt par. Når Jørgen tog til nabo-gilder eller andre sociale aktiviteter i sognet, blev Marna alene hjemme med strikketøjet. De har arbejdet og spist sammen, men i øvrigt ikke haft nogen samhørighed. Aldersforskellen er ikke hele forklaringen. Sindelaget spiller også ind, anfører hun, og forklarer uddybende, at hun altid har været ret indadvendt, mens han har temperament. Eller havde, for efter hans sygdom og alderdomssvækkelse mærker hun ikke meget til det. Hvis han førhen brokkede sig over et eller andet, lukkede hun bare ørerne og fortsatte sit arbejde. Til hans store frustration. Engang, hvor en nabo undrede sig over, at Jørgen gik for sig selv og skældte og smældte bag et stendige, og følgelig spurgte ham, hvem han skældte sådan ud på, svarede han: “Stenene, for Marna hører jo ikke efter!”

Hun gad ikke sætte sig op imod ham, forklarer hun. Gården var jo hans, han førte ordet. Efter, at Jørgen blev hårdt ramt af sygdom, er rollerne på en måde vendt op og ned imellem dem. Nu tør Marna godt sige fra. Han er blevet afhængig af hende, og hun er ikke længere bare tålt.

I de mange år på Bjørnemosegård har Marna primært fået dækket sine sociale behov gennem sin egen familie. Som ung besøgte hun tit forældre og søskende, og siden er den gifte datter og hendes familie blevet Marnas væsentligste holdepunkt. Anne-Marie kommer næsten dagligt, og svigersønnen har indrettet hendes gamle værelse til sit fuglehold. Fuglene opholder sig i store volierer. Dem kan Marna godt lide at studere. Da Anne-Marie boede hjemme, kom der også mange af hendes veninder på gården. Gården var en god legeplads i de år.

Marna har også nogle få venner, men efter at hun ikke længere må køre bil på grund af en neurologisk lidelse, er det blevet sværere at bevare kontakten til dem. Bilen købte hun i 1974, samme år som hun tog kørekort. Jørgen hjalp hende med et lån, som hun siden betalte af.

Igennem otte år havde hun også en fast kæreste, som hun længe troede, hun skulle blive gift med, men han trak bare beslutningen ud igen og igen, og til sidst fulgte Marna sin mors råd og droppede ham. Moderen mente, at hvis hun giftede sig med ham, kom hun selv til at skaffe sig føden, og så var det bedre at blive på Bjørnemosegård, også for datterens skyld.

Siden resignerede Marna bare, og med tiden kunne hun ikke se sig selv forlade gården. For, som hun siger, hvor skulle hun tage hen? Og sådan har hun det fortsat, i hvert fald så længe hendes husbond lever. Bagefter, tænker hun, bliver det nok en lille ældrebolig i Faaborg.³⁶

Analyse:

Marnas liv som husbestyrerinde er præget af, at hun var tjenestepigen, der kom galt af sted og blev gravid og efterfølgende fik spændt et socialt sikkerhedsnet ud under sig på Bjørnemosgård af den ældre gårdejer og landbokvinde Laura Clausen. I fru Clausen fandt den unge pige fra det fattige, børnerige landarbejderhjem ikke blot en mentor og et forbillede, men også en altfavnende madmor – med tryk på mor – som støttede hende og sikrede, at hun kunne beholde sit barn.

Efter fru Clausens død var situationen en anden. Nu blev hun husbestyrerinde for den 25 år ældre ugifte søn, Jørgen Clausen. Man aner af hendes beretning, at det næppe har været hans ide, men snarere en bestemmelse fra moderens tid. Marna havde passet og plejet hende den sidste tid. Måden Jørgen Clausen og Marna og hendes lille pige indrettede sig på, tyder på, at hun i hans øjne fortsat bare var gårdens tjenestepige. Ganske vist uundværlig for at drive gården, nu hvor han var alene om driften, og hun således måtte gøre det ud for en karl, men alligevel kun tålt. Til nød accepteret.

De deltes om arbejdet og spiste sammen, men havde derudover ingen form for samhørighed og fungerede heller ikke som et socialt par i forbindelse med sammenkomster og andre sociale aktiviteter. Jørgen Clausen indtog trods den store aldersforskel heller ikke nogen faderlig stilling over for Marna, men levede dog op til husbondens patriarkalske rolle ved at låne hende penge til køb af en bil. Hun til gengæld indordnede sig under hans mentale myndighed, for som hun siger: *“gården var jo hans, han førte ordet.”* I dag, hvor han er gammel, syg og plejekrævende, er det mere Marna, der fører ordet. Nu tør hun godt sige fra, som gamle fru Clausen rådede hende til. Efter at parret er blevet gift og Marna dermed er blevet arveberettiget, er datteren og svigersønnen også begyndt at bruge gården til egne hobbies. Jørgen Clausen har ingen søskendebørn, så Marna står til at arve det hele.

Det skinner igennem Marnas beretning, at hun i årenes løb har drømt om at få et andet liv, helst i ægteskab, men i sidste ende valgte hun trygheden ved at blive på Bjørnemosgård og tæt på barndomshjemmet, hvor man i øvrigt advarede hende mod at bryde op. Hendes stedbundethed skyldes primært hensynet til forsørgelsen af hende selv og datteren, men også til hendes sociale netværk, der overvejende består af forældre, søskende og nogle få venner. Hun har aldrig haft pladser længere væk fra barndomshjemmet, end at hun nemt

kunne cykle hjem på besøg. Marna anskuer livet og dets muligheder fra foden af Svanninge Bakker, hvor hun er vokset op og har tilbragt hele sit liv, og i mellemlinjen tjenestepige/gift landbokvinde befinder hun sig eksistentielt tættest på førstnævnte.

Den trygge

Tredje og sidste husbestyrerinde, Vivi Johansson, finder vi i Ølgod i Vestjylland, en egn, hun kom til sidst i 1960'erne som ung enlig mor til to små piger. I 1968 blev hun husbestyrerinde for gårdejer Kristen Eskildsen i Ådum, hun 25 år gammel, han 53 år og ungkarl. Parret nåede at fejre 25 års jubilæum som husbond og husbestyrerinde – med fortjenstmedalje og avisomtale til følge – men kort efter døde han af Alzheimers. Som 50-årig indledte Vivi derfor et nyt liv som først ufaglært hjemmehjælper ved Ølgod Kommune, siden udlært social- og sundhedshjælper fra Social- og Sundhedsskolen i Esbjerg. Ved bogens tilblivelse var hun fortsat fuldtidsansat i Ølgods hjemmepleje.

Vivis vej til husbestyrerindetilværelsen ligner delvis Marna Hansens, idet begge fandt forsørgelse til sig selv og børnene gennem ansættelsen som husbestyrerinde, men alligevel er der også væsentlig forskel. Vivis og Kristens indbyrdes forhold minder mere om Karen og Niels' i Saxild. Ud over det daglige arbejde på gården foretog Vivi og Kresten sig også sociale ting sammen. Om aftenen så de fjernsyn sammen, og begge læste meget. Ofte drøftede de bøger med hinanden. Eller snakkede politik; han var venstremand, hun socialdemokrat. De fulgte også ad til nabogilder og bankospil, nærmest som en far og datter. Når Kristen gerne ville til travløb i Billund, lagde Vivi bil til og kørte for ham, og da hun kort før sin 40 års fødselsdag vandt 7.000 kroner i tips, inviterede hun ham med på en busrejse til Østrig.

Vivis ankomst til gården i Ådum i 1968 hang sammen med hendes tidligere uheldige oplevelser med mænd. Første gang i København i 1962, hvor den da nittenårige Vivi blev gravid efter en glad aften i byen og efterfølgende måtte opgive jobbet som stuepige på SAS-hotellet. Året før var hun rejst fra barndomshjemmet i Bøvlingbjerg for at benytte sin præliminæreksamen til en uddannelse som barneplejerske, men droppede den ide til fordel for hoteljobbet.

Efter fødslen rejste Vivi med sin spæde datter hjem til Bøvlingbjerg til moderen, som ikke havde kendt noget til graviditeten. Hun, der selv havde været alene med Vivi og haft hende med rundt i flere husbestyrerindepladser samt i en årrække fået hende passet af bedsteforældrene på grund af sin psykiske sygdom, rådede hende til at gå i samme spor som hende selv. Så derfor flyttede Vivi og den lille pige ind som husbestyrerinde hos en lokal landmand i vinteren 1962-1963.

Det gik dog ikke særligt godt, og efter et halvt år tilbød moderen at tage sig

af den lille, hvorefter den tyveårige Vivi vendte tilbage til hotelbranchen, nu i Århus. Det næste par år fik hun styr på sit liv, tjente gode penge, fik kørekort, blev forlovet og gravid. Tre dage før brylluppet oplyste den vordende far, at han var gift i forvejen, hvorefter Vivi kunne se frem til at blive enlig mor til to. Efter fødslen besluttede hun sig for igen at prøve husbestyrerindevejen. Nu skulle der satses på pigernes opvækst, og de skulle ikke være nøglebørn. Således kom hun til det vestjyske, og efter et par mislykkede ansættelser, hvor hun og børnene ikke trivedes, flyttede hun i 1968 ind hos Kristen.

Han havde tidligere fået huset holdt af en søster, som i sin ungdom ligeledes var kommet galt af sted og havde fået et barn uden for ægteskab. Så han var dels vant til børn i huset, dels havde han ingen fordomme over for Vivi. Men ellers var de vidt forskellige. Han var sindig og indadvendt, ikke af mange ord, modvillig mod forandringer på gården, der helst skulle drives på samme måde som i hans fars tid. Vivi fandt ham i mange henseender gammeldags og decideret nærig med hensyn til nyanskaffelser til husholdningen – hun måtte selv spare op til køkkenmaskine og vaskemaskine – men til gengæld med et stort hjerte over for hendes to piger. Da de blev interesserede i heste, købte han en hest til hver af dem, og han var lige så stolt som Vivi, da de fik studentereksamen og senere gode uddannelser.

I de første år var der karl på gården, men siden klarede Vivi og Kristen driften ved fælles hjælp. Hun harvede og tromlede hvert forår, når det var såtid, og kørte også traktoren, når korn og halm skulle bjerges hjem til gården. Kristen forkede ballerne op på vognen, mens Vivi lagde læsset, og på samme måde hjemme på loftet over stalden. Da han blev ældre og kræfterne svandt, fik de dog en transportør. I stalden kom Vivi aldrig. Kristen tog sig selv af malkning, fodring og udmugning. Hendes primære arbejde var huset og haven og i en årække også hønsehuset.

Økonomien stod Kristen suverænt for. Når hun skulle handle, foregik det på bog i den lokale brugs. En gang om måneden regnede Kristen så af. Til sig selv fik Vivi ud over kost og logi 450 kroner om måneden – men heraf skulle hun betale skat for døtrenes andel af kost og logi, så der blev ikke meget til overs. Tøj, sko og andre fornødenheder til pigerne betalte hun ud af børnepengene. Til eget forbrug havde hun kun ganske lidt, og hun fik kun råd til at købe en lille brugt bil, fordi moderen hjalp hende økonomisk. Kristen så ikke grund til at anskaffe sig bil, han klarede sig med den cykel, han havde fået i ungdommen – eller lånte Vivis.

Alligevel faldt Vivi godt til i Ådum. Hun havde det godt med naboerne og fik sig også et par veninder. Mænd var hun færdig med, som hun forklarede under interviewet. Nogle år efter, at pigerne var flyttet hjemmefra, begyndte Kristen, som nu var midt i halvfjerdsene, imidlertid at ændre adfærd. Han glemte ting,

kunne ikke finde ud af regnskaberne og blev irriteret. En hjernescanning viste, at han havde fremskreden Alzheimers. Vivi var med, da lægen gav beskeden, og da hun bagefter spurgte Kristen, hvad han nu helst ville, og han svarede: "blive hjemme", lovede hun ham at tage sig af ham så godt som muligt.

De næste to år passede Vivi Kristen på døgnbasis. Madede ham, sørgede for hans personlige pleje og hygiejne, holdt øje med ham dag og nat. I august 1993 måtte hun – kort før deres 25 års jubilæum – give op, og Kristen kom på demensplejehjem. Tre måneder efter døde han. Forinden nåede naboerne at indstille Vivi til den lokale landboforenings fortjenstmedalje, og fejringen foregik på plejehjemmet.

Efter Kristens død gik gården i arv til nogle slægtninge, som efterfølgende solgte den. Vivi og hendes døtre arvede hver 100.000 kroner efter ham, og for Vivis vedkommende satte det hende i stand til at etablere en ny tilværelse i et lejet rækkehus i Ølgod og som nævnt et arbejdsliv inden for hjemmeplejen. Her elsker hun omsider at have sit eget – og at kunne lukke sin dør og bestemme sit eget selskab, som hun udtrykker det. Det savnede hun i mange år.³⁷

Analyse:

Vivis beretning handler først og fremmest om social arv. I lighed med moderen blev Vivi tidligt eneforsørger og valgte ligesom hende at løfte forsørgerbyrden ved at tage arbejde som husbestyrerinde. De første husbestyrerindepladser var ikke så heldige, men hos den 28 år ældre Kristen – vestjyde som hun selv – fandt hun, hvad hun søgte: en tryk rede til sig selv og børnene. Han blev på en måde som en far for hende og bedstefar for børnene.

Vivis forhold til Kristen minder om en voksen datters til en far; de diskuterede sammen, men hyggede sig også. At han var så meget ældre, føltes desuden velkendt, for under moderens sygdom boede hun som barn flere år hos sine bedsteforældre. Hun havde tidligt lært at omgås mennesker, der var meget ældre end hende selv. Hun følte sig heller ikke nedvurderet for sine uheld med mænd i de unge år, tværtimod fandt hun en allieret i Kristen, hvis søster havde oplevet det samme.

Arbejdsmæssigt fordelte de opgaverne på landbruget mellem sig på den klassiske måde med hende som den ansvarlige for hus, have og høns, han for mark og stald. Dog kørte Vivi gerne traktor, og efter at der ikke længere var karl på gården, arbejdede hun i stigende grad med i landbruget. Men det adskilte hende ikke fra de andre landbokvinder i nabolaget, det var en almindelig udvikling på familiebrugene i de år. Hun kom i det hele taget godt ud af det med naboerne, som Vivi og Kristen dyrkede selskabelig omgang med. Ved siden af havde hun dog et par egne veninder. Ind imellem tog hun og døtrene også lidt væk fra gården på korte feriebesøg hos mormoderen.

I forhold til Marna har Vivi mere verdenserfaring. Hun har boet både i København og Århus og bragt impulser herfra med til Ådum. Hun har lært sprog, og efter Kristens død rejser hun med veninder en del til udlandet, hvor hun kan bruge sine sprogfærdigheder. Turen går også jævnligt til Hamburg, hvor den ene datter bor. Hun er stolt af begge piger, der har fået gode uddannelser, mænd og børn. Alt det, som hun selv blev forhindret i at realisere på grund af et par ungdommelige fejltrin. Det er lykkedes hende at bryde den sociale arv på deres vegne.

Vivi er reflekterende og afklaret med, at Kristen primært leverede den trygge rede, hun i en årrække søgte, men på sin egen måde blev hun også følelsesmæssigt forbundet med ham. Så meget, at hun gav ham en tryk rede, da han blev ramt af Alzheimers. Det havde hun næppe gjort, hvis ikke hun havde følt sig respekteret af ham – alders- og holdningsforskelle til trods.

Vivi faldt også så godt til på Ølgod-egnen, at hun valgte at blive boende der efter Kristens død. Der har hun sit netværk, og desuden minder egnen på mange måder om hendes barndoms Bøvlingbjerg. Hun kan let læse stedets vestjyske kultur, herunder de omgivende landbokvinders livsform. Det bidrager til, at hun eksistentielt befinder sig tættere på den gifte landbokvinde end den ugifte tjenestepige. Om end det skinner igennem, at hun ved Kristens død følte sig "sat ud" af gården af arvingerne, som gerne ville have den hurtigt solgt og derved ikke just praktiserede taknemmelighed for hendes pleje af Kristen de sidste svære år. I lige netop den sammenhæng følte hun sig stemplet som tyende. Hun må konstatere, at når alt kommer til alt, tæller økonomi og blodets bånd mere i den herskende landbokkultur end en underordnet husbestyrerindes pligtopfyldenhed. Hvilket i sidste ende giver skår i Vivis selvopfattelse og integritet og således placerer hende midt i husbestyrerindernes mellemposition som en hverken/eller i forhold til den gifte landbokvinde og den ugifte tjenestepige.

Sammenfatning

Husbestyrerinderne, der ikke tidligere har tiltrukket sig forskningsmæssig interesse, er i endnu højere grad end den gifte medhjælpende landbokvinde ved at forsvinde ud af kultur- og kvindehistorien. Det er således ved at være sidste udkald for at belyse deres eksistens og habitus i en landbokvindekultur, der sædvanligvis afgrænses og defineres af de gifte landbokvinder og de ugifte tjenestepiger. Det er gjort ved hjælp af beretningerne – fra 2008 – fra tre husbestyrerinder, hvis særkende er, at de har været ansat hos ugifte landmænd. Fokus i analysen har været kvindernes selvopfattelse i en slags eksistentiel mellemposition mellem de to andre typer af landbokvinder.

Som fremgået af de tre husbestyrerinders beretninger kan man ikke enty-

digt fastslå husbestyrerindernes eksistentielle væren i landbokvindekulturen. En række faktorer som kvindernes sociale og uddannelsesmæssige baggrund, deres motiv for at blive husbestyrerinde, deres sociale integration i det miljø, de virker i, samt den interpersonelle relation til deres arbejdsgiver såvel hverdagspraktisk som emotionelt spiller ind på deres selvopfattelse og væren og dermed på, om deres habitus mest minder om den gifte landbokvindes eller den ugifte tjenestepiges.

Desuden har det betydning, hvordan husbestyrerinderne opfatter det sted – det vil sige nabolaget, sognet, egnen og såmænd også mulden og dens bonitet – som de udlever deres husbestyrerindegerning i. Faktisk er der i forhold til netop stedsopfattelsen større samhørighed mellem kvinderne end for de øvrige faktorer. Alle tre giver udtryk for at føle sig knyttede til deres husbestyrerindested. De befinder sig *i* stedet, ikke *på* det som en midlertidig gæst. Men de gør det ikke nødvendigvis af samme grund. Marnas stedsidentitet knytter sig til barndommens opvækst tæt på Bjørnemossegård. Vivis til de andre landbofamilier rundt om gården og til en genkendelig vestjysk kultur ikke så forfærdelig meget anderledes end fra hendes fødesogn. Og Karens stedsidentitet knytter sig også til Saxilds andre landbofamilier, men desforuden til Niels' omfattende slægtsrødder på egnen, der er til at aflæse på det store Øvlisen-gravsted på kirkegården skråt over for gården og symbolsk vidner om en bondefamilies nære tilhør til og eksistensgrundlag i Saxilds fede muld. For alle tre gælder dog bevidstheden om jorden og dens afkast som det primære grundlag for deres eksistens.

Alle tre husbestyrerinder deler habitus med landbokvinder generelt ved, at deres roller og arbejdsopgaver grundlæggende defineres på gårdens – og dermed husbonds – præmisser. Når halmen skal i hus – på husbonds bestemmelse – hjælper de til med arbejdet. Vivi og Marna i højere grad end Karen, hvis husbond er den mest økonomisk og landbrugsfagligt professionaliserede af de tre landmænd, som ikke i lige så høj grad er afhængig af Karens praktiske hjælp i den daglige landbrugsdrift. En faktor, der også tæller med i Karens selvopfattelse. Til gengæld er Marna, der som den eneste af de tre opnår arvet via vielsesattest, interessant at betragte med hensyn til habitus, idet hun i de senere år har tillagt sig en slags enkestandsadfærd og tilladt datteren og svigersønnen at bruge gården, som var den deres egen. Hendes overvejende tjenestepige-habitus er under forvandling.

Vivis habitus som en blanding af gift landbokvinde og voksen datter på gården i Ådum blev derimod tilføjet et nedværdigende tyendetræk, da Kristens arvinger hurtigt solgte gården efter hans død og dermed tvang Vivi bort fra hendes netværk og sted. Andre ville måske i hendes situation have søgt langt væk, men her spiller stedsidentiteten alligevel så meget ind, at hun slår sig ned

på egnen og etablerer et nyt arbejdsliv der. Hun finder også hurtigt ind i en ny arbejdskultur som lønmodtager i plejesektoren, men har til forskel fra de to andre også haft et urbant arbejdsliv i hotelbranchen i sine unge år.

For alle tre husbestyrerinder gør sig gældende, at de som landbokvinder uden arbejde uden for bedriften tilhører det svundne familiebrugs æra. Denne skæbne deler de med deres jævnaldrende gifte medsøstre i landbokulturen. De har således levet med i en omfattende sociokulturel omkalfatring af livet på landet i sidste halvdel af det 20. århundrede, samtidig med, at de i praktisk, økonomisk, normativ og emotionel forstand har gjort det i en limboagtig væren blandt andre landbokvinder af samme generation. En i grunden ganske beundringsværdig balanceakt.

Noter

- 1 Rosenbeck, 1987 s. 13-16 og 311-325; Blom, 1992 s. 761-768; Bach et al., 1984 s. 111-116
- 2 Statistiske meddelelser, Erhverv, fag og arbejdsstilling ved folketællingen 1950
- 3 Juhl, 2008 s. 30
- 4 Vammen, 1986 s. 37-40; Juhl, 2008 s. 96-106
- 5 Furdal, 2012 s. 4-19
- 6 Knudsen, 1984 s. 202
- 7 Nielsen, 2011 s. 57
- 8 Jævnfør beskrivelsen af Pierre Bourdieus teori om habitus som "*dispositioner, der grundlægges tidligt i menneskers liv gennem levemåder og vaner, der inkorporeres i familien, skolen og andre sociale sammenhænge*" i Sørensen et al., 2010 s. 258
- 9 Steenstrup, 1917 s. 15
- 10 Knudsen, 1984 s. 189
- 11 Vammen, 1986 s. 37-40
- 12 Statistikbanken.dk; Bryld og Haue, 1982 s. 292
- 13 Bjørn, 1997 s. 86
- 14 Dahlerup, 1995 s. 7
- 15 Haue et al., 1994 s. 7-72; Feldbæk, 2004, s. 187-224
- 16 Vammen, 1986 s. 139-144; Knudsen, 1984 s. 185-206
- 17 Christensen, 1995 s. 181-182
- 18 Nielsen, 2011 s. 69
- 19 Blom, 1992 s. 682-683
- 20 Bemærk: Førsteudgaven
- 21 De to første beretninger er fra Københavns Stadsarkivs Pensionistberet-

- ninger, den sidste fra Industri- og Håndværkersamlingen ved Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser
- 22 Juhl b, 2012 s. 71-107 og s. 162-183
  - 23 Er benævnt sådan i statistikken. Formodentlig det samme som en husholdningsøkonom
  - 24 Se nærmere i Statistiske meddelelser, Erhverv, Fag og Arbejdsstilling ved Folketællingen 1950
  - 25 Se nærmere i Folke- og bolig­­tællingen 1960, B1: Fordelinger efter alder og erhverv m.v. Køn, alder og ægteskabelig stilling.
  - 26 Burmeister et al., 1987 s. 41-51; Bruun, 1984 s. 51-59 og s. 61; Rosenbeck s. 238
  - 27 Bruun, 1984 s. 76-77
  - 28 Rosenbeck, 1987 s. 238-239
  - 29 Haue, 1994 s. 28; Rosenbeck s. 244
  - 30 Rosenbeck, 1987 s. 249; Bruun, 1984 s. 291-292
  - 31 Christensen og Nielsen, 1985 s. 8; Bruun, 1984, s. 293-294
  - 32 Læs for eksempel landhusmor Grete Hemmingsens beretning i Juhl a, 2012 s. 99-127
  - 33 Rasmussen, 2011 s. 32
  - 34 Zenius, 1984 s. 9-25, s. 167-178 og s. 222-240
  - 35 Juhl, 2008 s. 50-67
  - 36 Juhl, 2008 s. 144-152
  - 37 Juhl, 2008 s. 68-83

Trykt litteratur

- Bach, Ingeborg et al.: "Fra hjemmegående husmoder til socialarbejder", i Berg, Anne Margrethe et al. (red.), *Kvindfolk 2. 1900-1980. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980*. København 1984, s. 111-140.
- Bjørn, Claus: *Den Store Danske Encyklopædi*, s.v. husholdningsforeninger.
- Blom, Ida: "Et samfund under forandring", i Blom, Ida (red.), *Kvinder fra urtid til nutid. Fra 1500 til vore dage*. København 1992, s. 761-767.
- Bruun, Marianne Groth: "Hverdag på landet", i Berg, Anne Margrethe et al. (red.), *Kvindfolk 1. 1600-1900. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980*. København 1984, s. 49-94.
- Bryld, Carl-Johan og Harry Haue: *Det agrare Danmark 1680-1980*. Århus 1982.
- Burmeister, Tereza et al.: *Heks, hore, ærbar kone. Kvindeliv på landet i 1800-tallet*. København 1987.
- Christensen, Hilda Rømer: *Mellem backfische og pæne piger. Køn og kultur i KFUK 1883-1940*. København 1995.

- Christensen, Hilda Rømer og Hanne Rikken Nielsen: *Tidens Kvinder. Om kvinder i mellemkrigstiden*. Århus 1985
- Dahlerup, Ulla: *Dengang familien var alt. Danske fortællinger om erhverv, som er forsvundet*. København 1995.
- Danmarks statistik: *Folke- og boligtællingen 1960, B2: Erhverv og arbejdsstilling og B3: Fag, arbejdsstilling og erhverv*.
- Danmarks statistik: *Statistiske meddelelser 4, 162,3, Erhverv, 1950*.
- Feldbæk, Ole: *Gyldendals bog om Danmarks historie*. København 2004.
- Furdal, Kim: "På sporet af den tabte tid, Vanitas for K", i Furdal, Kim (red.), *På sporet af den tabte tid – tid, sted og hjemstavn i det moderne samfund*. Sønderjylland 2012, s. 4-19.
- Haue, Harry et al.: *Det moderne Danmark 1840-1992. Forudsætninger og forløb*. København 1994.
- Juhl, Helle: *Husbestyrerinde søges – ni kvindefortællinger fra det 20. århundrede*. København 2008.
- Juhl, Helle a: *Husmødre. Historier fra landets største arbejdsplads*. København 2012.
- Juhl, Helle b: *Da Frøken Jensen blev moderne. En fortælling om kvinden bag kagebogen*. København 2012.
- Knudsen, Susanne: "Fra tyende til ung pige i huset", i Berg, Anne Margrethe et al. (red.), *Kvindfolk 1. 1600-1900 En danmarkshistorie fra 1600 til 1980*. København 1984, s. 185-208.
- Madsen, Agnete Birger: *Ægte historier om uægte børn*. Århus 2001
- Nielsen, Niels Kayser: "Når bønder elsker – nogle nedslag i ægteskaber og kærlighed på landet i Danmark i 1700- og 1800-tallet". *Landbohistorisk Tidsskrift*, 2011:2, s. 56-80.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Familie, brug og familiebrug – familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000". *Landbohistorisk Tidsskrift* 2011:1 s. 10-43
- Rosenbeck, Bente: *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie*. København 1987.
- Salmonsens Konversationsleksikon*, København 1893
- Steenstrup, Johannes: *Den danske Kvindes Historie fra Holbergs Tid til vor*. København 1917.
- Sørensen, Anne Scott et al.: *Nye kulturstudier, teorier og temaer*. København 2010.
- Vammen, Tinne: *Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920*. København 1986.
- Zenius, Marianne: *Landbokvinden i det 20. århundrede*. København 1982.

Utrykte kilder:

Københavns Stadsarkiv: Pensionisterindringer, nr. 1440 (1969) og nr. 724 (1969)
Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser: Industri- og håndværkersalinen, nr. 0663.

Summary:

This article shines light on a previous group of rural women – housekeepers for farmers – that has not before been subject to cultural studies and analyses. The main purpose is to describe their habitus in a sort of existential limbo defined and framed primarily through the married farmer's wife and the unmarried servant girl, both of which having been subject to comprehensive cultural and historic studies. These housekeepers, whose social status, function and economic security were not encompassed by the marriage certificate, but in many ways lived as their married fellow “sisters” in the declining era of the so called family farm, are almost gone – approximately 24.000 individuals in 1950 are reduced to a few dozen today. Nine of these elderly women's lives were in 2008 described in the book *Husbestyrerinde søges ... Ni kvindefortællinger fra det 20. århundrede*.

Three of the nine life stories are subject to analysis in this article and chosen for their variety in the women's social and educational background, their motive for becoming a housekeeper, their single parent breadwinner obligations – if any – their age relative to the employer, their participation in the farming, their mixing with married farmwives in for example the household association or in other social activities in the community, their influence on improvement of for example kitchen facilities, house hold machinery and so on. Their economic situation after the death of their employer is likewise investigated. One of them, Marna, was actually wed to her much older employer in order to secure her, while the two others inherited some money and in the case of Karen also a life-long privilege to the farmhouse.

The three women share their stories in public which implicate obvious limits for their openness, especially concerning sexual and moral questions. Overall their stories must be evaluated as subjective sources, but nevertheless they contribute with valuable statements about how they saw themselves according to the mentioned social, economic and normative factors. Actually they are quite frank on issues like having illegitimate children and what this meant for themselves and their children.

It is argued that the three women take different normative positions within the frame – two of them, Karen and Vivi, can be compared to the married

farmer's wives' position; one, Marna, is more similar to the servant girl – but all of them must balance their status and habitus according to the cultural behavior among rural women and at the same time navigate through a period where small family farms evaporated as a consequence of changing economic and structural conditions to farming. Over the years their duties in the farm work increase due to this trend and like the married farmer's wives the housekeepers in many ways replaced the farmhands who migrated to the cities.

Finally I argue that all three housekeepers share a common identification with the place they live in according to some of the recent cultural studies in space and place theories. They feel quite connected to and identify themselves to the place, farm land and even the soil – sandy or more fertile – they live not only *from* but also in a metaphorical way *in*.

Forfatterpræsentation

Helle Juhl er journalist fra DJH i 1980, cand. public. i kulturhistorisk formidling fra SDU 2013 og arbejder primært som forfatter og foredragsholder med emner inden for kulturhistorien. Hun har i 2008 skrevet bogen *Husbestyrerinde søges ... ni kvindefortællinger fra det 20. århundrede*, i 2010 bogen *Der var så dejligt ude på landet – en billedkrønike fra det 20. århundredes bondeland* og i 2012 bøgerne *Husmødre. Historier fra landets største arbejdsplads* samt *Da frøken Jensen blev moderne. En fortælling om kvinden bag kogebogen*.